

Az alma és a fája

Závada Pál verses regényt írt. Nem tévedés, nem az író Péter nevű, költő fia jelentkezett epikával, hanem az elbeszélő választott magának ezúttal verses formát. Ez persze csak azt az olvasót lepheti meg, aki egyben nem néző is. A székesfehérvári Vörösmarty Színház felkérésére ugyanis negyedmagával, Darvasi Lászlóval, Márton Lászlóval és Tasnádi Istvánnal osztozva a feladaton, az író néhány éve új szintet írt *Az ember tragédiájához*, mégpedig versekben – ezek a szövegek egyébként a járvány miatt elhalasztva megtartott ősbemutató idején, 2020 őszén *Az ember tragédiája 2.0* címmel meg is jelentek a Kossuth kiadónál. Zavadának nem ez az első elbeszélő műve, amely a színpadon fogant: ilyen volt az *Egy piaci nap* című és a *Hajó a ködben* című regény is.

Az új könyv tehát az új *Tragédia*-epizódon alapul, amelyben Lucifer a harmincas évek végének Nagyváradjáról a náci Berlinbe, majd vissza a háborús időket élő, illetve azutáni Nagyváradra, végül ismét a német, pontosabban akkor keletnémet fővárosba vezeti hősét, már a fal leomlásának idején. Vagyis ez a színpadi szöveg a későbbi regény váza, bár rögtön szembeötlő különbség, hogy míg az előbbi hat, az utóbbi hét részből áll. A színpadi szín utolsó része elé, amelynek idejét az előzőtől több mint negyven év választotta el, az író jó tempóérzéssel egy további epizódot illesztett. Ez 1956. november végén játszódik, ugyancsak Romániában, egy Nagyváradról délkeletre

vezető vonatúton, többek közt a magyar forradalom Snagovba deportált vezetői körében lezajlott vagy elképzelt események felidézésével.

A regénynek nemcsak a díszletei, hanem a szereplői közül is jó néhány megjelenik már a darabban: mindenekelőtt – a madáchi eredetinek megfelelően – természetesen maga Ádám, Éva, Lucifer és az Úr, illetve Ádám szülei és húga, meg néhány egyéb szükséges alak. A legjobb mellékszereplők díjára már a színdarabban három extra figura, három angyal, Orsi, Lenke és Charlie voltak az esélyesek, akiket Závada Esterházy-hommage-ként írt bele a műbe, a hasonló szereplőket felvontató *Hrabal* könyvére emlékezve és emlékeztetve. A címszereplő családneve viszont újdonság: az Apfelbaum név nem szerepel még sem a színpadi műben, sem pedig a regénynek a *Jelenkor* 2021. januári számában elsőként közölt részletében. Az eredeti cím – *A nagyvárad-berlini szín* – nem használható önálló regénycímként, és a két *Jelenkor*- és egy *Műút*-beli folyóiratközlés élén álló *Nagyvárad, Berlin* sem tűnik a könyv ismeretében elég kifejezőnek. Talán épp a cím keresése során felmerült szerencsés ötlet nyomán ruházta fel hősét az író családnévvel is, méghozzá alighanem a legtalálóbballal. Az „almafa” jelentésű Apfelbaum mellett esetleg még a „gyümölcsöskert” jelentésű Baumgarten jöhetett volna szóba, de az, főleg mint könyvcím, a híres mecénás miatt egészen másféle asszo-

ciációkat keltene. Ilyen belső vagy szerkesztői impulzus érhetne tehát a szerzőt: adj olyan családnevet a szereplőknek, ami majd jó lehet könyvcímnek is.

Vadonatúj fejlemény a prózaíró Závada pályáján a verses epika. Az, hogy egy prózaíró versben írt művel jelentkezik, általában véve is szokatlan, hogy ha nem is teljesen egyedülálló. Emlékezetes példának ott van mindjárt Thomas Mann magyarul *Ének a kisgyermekről* címmel megjelent hexameteres költeménye. Az alakítás nehézségeiről sokat elmond, amit a naplóból tudunk, hogy Mann, nyilván a formába való beletanulás érdekében, milyen aggályosan forgatta Goethe és Mörike hexameteres műveit, és hogy a prózavázlat kidolgozása után milyen bátortalanul is kezdett hozzá a mű versebe foglalásához.

Ezzel szemben ellenkező irányú tendenciára, mármint hogy költő prózát írjon, annál több példa akad. A kortársak közül a legérdekesebb Téreyé. Ő a *Termann hagyományai* című novelláskötet fiatalkori kalandozásától eltekintve nagyon óvatosan közelített a prózai nagyepika felé: a *Paulusszal* először teljesen hagyományos, puskinsi formájú, rímes elbeszélő költeményt írt, a *Protokollban* aztán lemondott a rímről, de a jambusokat még megtartotta, az *Átkelés Budapesten* novelláinak, illetve *A legkisebb jégkorszak* című regénynek pedig már szabadverses formát adott, hogy végül a *Káli holtakban* a szabálytalan hosszúságú verssorok használatától is megszabadulva minden verstani vonatkozás nélküli, hagyományos prózát írjon.

A könyv, madáchi eredetét meg nem tagadva, különböző történelmi

sorsfordulókon, eszmék – értelem-szerűen: többnyire totalitárius eszmék – fellendülésén és bukásán vezeti át a kikeresztelkedett nagyváradi zsidó családból származó Apfelbaum Ádámot. Az 1956-os epizódon kívül két vagy talán három jelentős újdonság van a regényben a színpadi változathoz képest. Az egyik Éva mellett Lilit szerepeltetése: az apokrif hagyomány szerint ő lett Ádám első felesége, akit az Isten a férfi megteremtése utáni maradékból formált. Mivel még a paradicsomi bűnbeesés előtt elhagyta Ádámot, ő értelemszerűen nem lett halandó: démonként tűnt fel újra és újra a történelemben, éppen úgy, ahogy különböző megjelenési formáiban az *Apfelbaumban* is. Sőt, a könyvben van egy jelenet, amikor Lilit a hetedik rész negyvenhetedik strófájában, vagyis egyetlen versszakon belül kerül Éva helyére úgy, hogy ezt csak Ádám veszi észre.

A másik fontos szereplő Réz Pál, akivel mint főszerkesztővel együtt Závada több mint két évtizeden át szerkesztette a *Holmi* című nagy hatású folyóiratot. A könyv egyik szólama Réz vázlatos, a baráti kapcsolatokra összpontosító, anekdotákban gazdag életrajzaként is olvasható. Mert az elbeszélő a nagy szerkesztő életét is beleszővi a történetbe, a gyerekkortól kezdve egészen a temetésig, Várady Szabolcs ott elhangzott fájdalmas versének felidézéséig. Külön érdekes, hogy ez a párhuzamos életrajz a fő cselekményszálban is megjelenik, és azokban a verses regényekben szinte nélkülözhetetlen kiszólásszerű részekben is, amelyekben a szerző saját magáról, a saját történetéről beszél. Talán nem túl profán a megjegyzés, de ezzel és főleg azzal, ahogy a könyvben Bal-

la Zsófiától, Bodor Ádámtól Parti Nagy Lajoson, Darvasin és Radnóti Sándoron át **Eörsi Istvánig**, Selyem Zsuzsáig és Tompa Andreáig számos író jelenik meg egy-egy rövid vagy egészen villanásszerű kámeaszerepben, az *Apfelbaum* nemcsak olyan nyilvánvaló előképekhez kötődik, mint *Az ember tragédiája* vagy az *Anyegin*, hanem az olvasónak akár Kormos István „Pór Jutká”-t, „Domokos Matyi”-t és „Vas Pistá”-t felléptető *Vackorja* is az eszébe juthat.

A regény első része Nagyváradon játszódik a harmincas évek vége felé. Itt találkozunk Ádámmal, Luciferrel és a többi szereplővel, például a világot kissé idegenkedve, mintegy tévécsatornákat váltogatva néző, a szerelem és a szexualitás előtt elég értetlenül álló és egymással olykor civakodó angyalokkal. Itt ismerjük meg Ádámnak azt a megfontolását, hogy miért hagyja el szülővárosát, Évával is szakítva: „Korunk összművészetének formái / a legkorszerűbb alakzatokban / ma már Berlinben keresztezik egymást. A zene-, tánc- és színházművészet...! / Ott árad csak az új Gesamtkunstwerk...!”

A második részben Ádámot a Lilit által alakított Leni Riefenstahl oldalán, illetve ágyában találjuk, akinek Lucifer, itteni nevén Ferdinand Luzzi mutatja be. A csalódás, nemcsak madáchi szellemben, bele van kódolva a színbe: Apfelbaum belépője a filmiparba, a forgatás a kristályéjszakán gyomorforgató.

A harmadik rész közepe táján Ádám, még mindig filmesként, visszatér a visszatérő Nagyváradra. Itt Závada *Idegen testünk* című korábbi könyvének képei is megelevenednek, bár egy másik síkon, a jelenbeli

elbeszélő sokszor szinte párhuzamos szólammá erősödő kiszólásai között a *Jadвига párnája* is szóba kerül, amikor megtudjuk, hogy az első regény hősnőjének váradi látogatását az író miért illesztette be a könyvbe: „hogy imponáljak / Réznek”. Nagyváradon Ádám felismeri a „rendezetlen állampolgárságú” kitoloncolandók menetében Évát, és felmerül benne valami törvényes útja a nő megmentésének, de Lucifer-Luzzi figyelmezteti, hogy felejtse el, és vigyázzon, nehogy Lilit-Leni fülébe jusson valami.

A negyedik szín 1944-ben, a váradi gettó felállításának és felszámolásának idején játszódik: az író itt beépíti Réz Pál édesapjának híres trükkjét, amikor is hamis tífuszjárvány hírével odázták el a gettó kiürítését. Závada könyveinek ismerői a *Hajó a ködben* egyik jelenetére tett utalásnak is örülhetnek, amikor is Slachta Margit és Weiss Judit Körösmezőn járt, „hogy a hontlanként / kitoloncolt zsidók vérlázító / sorsa miatt fölrázzák az országot.” Ebben a részben veszi rá a Lucifer (Lóczi Ferenc) által vezetett illegális kommunista sejt Ádám aktív közreműködésével a leggyengébb láncszemnek tartott Évát az öngyilkosságra, amiről később megtudjuk, hogy hasonló eset csakugyan megtörtént a mozgalomban.

Az ötödik fejezetben, Nagyvárad szovjet kézre kerítése után – amikor is Ádám tolokocsis hűgát szovjet katonák erőszakolják meg – Lilit miniszterként tér vissza, Lucifer-Lucián pedig a kommunista rendszer titkosügynökének szervezi be az inntól kezdve tudományos pályán dolgozó Ádámot. A hatodikban, amely, mint már volt róla

szó, 1956 novemberének végén egy Nagyváradról délkelet felé vezető vonaton játszódik, épp ebbéli minőségében állítják rá a Snagovba deportált Lukácsékra. A hetedikben már 1989-ben vagyunk, amikor is Ádám szenvedélyes beszédének hatására a tömeg nekilát lebontani a berlini falat. A fejezet és a könyv végén Éva és az angyalok vannak mérleget (közben Ádám némileg váratlanul liliomtiprásba is belekeveredik), a történelemről, a nő szerepekről, illetve az inkább sodródó, mint – az ördöggel kötött alku kivételével – döntéseket hozó Ádámról elmélkedve. A regény vége *A Márkváltozat* idézésén túlmenően is újra emlékeztet Esterházy-hommage: Charlie angyal megfújja szaxofonját. Játékába a közben a földre leszállt Úr is bekapcsolódik, de aztán inkább leteszi hangszerét, „s reccsenő nyakát fájlalva / fölneáz a lajtorján a magasba”, az ez idő szerint tehát éppen üres égbe.

Talán a fentiekből is világos, hogy Závada igen komor könyvet írt, amely ráadásul a közelünkben dúló háború eseményeitől – ismét csak Esterházyval szólva – kapott fogni egy vajszerű árnyalatot. Elgondolkodtató, hogy az író mindezzel együtt mégis olyan könyvet írt, amely első regénye óta pályáján talán a legjátékosabb. Ebben bizonyára a verses regény műfaja is a kezére játszott, hiszen szabadabban változathatta a síkokat, és lazábban szerkeszthetett: egy hagyományos regény bekezdései szorosabban össze kell hogy fűgjenek, mint egy tizenégy soros strófa a következővel, hiszen ezek folytathatják is egymást, de bármikor átugorhatnak egy másik síkra és időbe is. Ugyancsak

a játékoság irányába hat, hogy a karaktereknek az alapötletnek megfelelően nem igazán kell hús-vér embereknek lenniük, inkább jellemző típusok és törekvések illusztrációi. A segítségükkel végrehajtott gondolatkísérlet mindenestre sikerült: az elbeszélő mintha egy olyan századon át vezetné végig hőseit, amelynek a közepe üres, mert nincs a mélyén vállalható szellemi erőforrás.

Hátravan még egy kérdés, amit eddig nem érintettünk, márpedig verses epikáról szólva nemigen kerülhető meg: mennyire ügyes kezű Závada Pál, mint költő? A mű ugyanis szabályos, tizenégy soros strófákból épül fel, ami Puskin a könyvben egyébként szövegszerűen is megidézett *Anyeginjének* formájára emlékeztet. Az *Apfelbaum* strófái azonban, akár csak Nádasdy Ádám Dante-fordítása, nem rímelnek, sőt, a sorok vége sokszor úgy alakul – és ebben Závada már Nádasdynál is messzebb megy –, hogy a lejtésük sem jambikus. Mindemellett van még egy következetesen betartott szabály: a sorok felváltva tizenegy és tíz szótagosak. (Egy kivételt találtam, az 5. rész 56. strófájának 5. sorát, ami tizenkét szótagos: „Megsemmisíthetnék, de nem teszem. Tűnj”.)

Mint a kötet impresszumából kiderül, a könyv szerkesztője az író barátja, a költő Parti Nagy Lajos volt, aki Závada interjúi szerint is adott jótanácsokat. Ez annál is valószínűbb, mert a folyóiratközlések olvastán nyilvánvaló, hogy az *Apfelbaum* verssorai nem feltétlenül teljes fegyverzetben pattantak ki a szerző fejéből. Ez különösen a legkorábban közölt részlet, a második rész első húsz strófájának a 2021. januári *Jelenkorban* történt megjelenése alapján világos.

A részlet első felét, azaz tíz versszakot a végleges szöveggel összevetve kitűnik, hogy a szerző negyvenöt helyen hajtott végre változtatást, vagyis egy-egy tizennégy soros strófában átlagosan négy és fél soronként. A módosítások mintegy fele, összesen huszonhárom beavatkozás nem érintette a verselést, azaz a sor lejtése olyan lett, amilyen volt – ha kijött a jambus, akkor kijött, ha slamos volt a sor, akkor olyan maradt –, és mindössze egy sor lett szabálytalanabb, miközben az átalakítások révén a verselés huszonegy alkalommal lett tisztább.

Ezekről a tizenegy, de különösen a tíz szótagos sorokról szólva a tisztaság, ami nem valami dogma, hanem a fül érzékszervi tapasztalataiból levont következtetés, azt jelenti, hogy a kilencedik szótag rövid. Például *A Dunánál* verselésének is ez adja a lényegét. Könnyű meghallani a „Néztem, hogy úszik el a dinnyehéj” sor, különösen a verstanilag fontosabb, második fele jambikus, titázó lejtését. Ha viszont a kilencedik szótagban álló „nyeh”-et hosszúra cseréljük – „nánh”-ra –, valami ilyesmi lesz a vége: „Néztem, hogy úszik el a banánhéj”, amit a fül egyszerűen nem érzékel jambikusnak. Závada legtöbb módosítása tehát ezzel elmentéses irányú, a harmónia növelésére törekszik, legalábbis a korai folyóiratközlés szövegéhez képest, mert a 2021 végi *Műút*-ban, illetve a 2022 eleji *Jelenkor*-ban megjelent részletekben már sokkal kevesebb a változtatás.

A szerző időközben vagy belejött a verselésbe, vagy – én így sejttem – nem nyugodott bele abba, amibe manapság egyre több műfordító sem

törődik bele: hogy teljesen szabályos formát csak az értelmén tett erőszak révén lehetne elérni. Így tulajdonképpen új formát hozott létre: a tizennégy soros Anyegin-strófát nemcsak a rímeitől fosztotta meg, hanem a tisztán jambikus dallamától is, amit ma már, miután Térey olyan jól bejáratta a *Paulusban*, Varró Dániel pedig a *Maszat-hegy...*-ben, egyes írók és olvasók akár kimódoltnak is érezhetnek.

Érzésem szerint ugyanakkor érdeemes lett volna megtenni még egy lépést. A könyvnek tudtommal nem én voltam az egyetlen olyan olvasója, aki egy ideig fejben szinte kényszeresen javítgatta a sorokat. Ez sokszor egyáltalán nem nehéz. „Úgy kell Palit elrángatni onnan”, „s kíváncsiságomat fölpiszkálták”, „egynéhány részletet, nevek nélkül” – ezekben az esetekben elég lenne a szórend apró módosítása: „Úgy kell elrángatni onnan Palit”, „s fölpiszkálták kíváncsiságomat”, „nevek nélkül, egynéhány részletet”. Szeríniem érdemes lett volna a hol tiszta, hol sántító jambusi verssorokban írt szöveget végül visszatördelni prózába, ezzel egy szinte azonos terjedelmű, számozott szakaszokból álló prózaverset hozva létre. Ez az elbeszélés sajátos ritmusát nem érintette volna, viszont az lenne a hatása, hogy az olvasók ahelyett, hogy fennakadnának a jambust nélkülöző sorvégeken, megajándékozottnak éreznék magukat, valahányszor – és nem ritkán – felfedeznék a szöveg bujkáló jambusait.